

В.В.Корженко, канд. філос. наук

ПРОБЛЕМА НАУКОВОГО РОЗУМІННЯ ЛЮДИНИ І СВІТУ: ПОТРЕБА КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ

Наука вже давно перестала бути знанням заради знання, як її розцінювали мудреці античності. І якщо навіть в такій іпостасі їй оголошувалась «анафема» християнством, певна «заборона» на розумову діяльність в угоду вірі, то сучасна наука тим більше пов'язана з *відчуженням* від неї пересічної людини. В чому ж справа? Що насправді відбувається? Наука Нового часу в процесі свого дійсного становлення, як відомо, «втрачає» людину, тобто людині немає місця в «теоретичних» конструкціях класичної механіки. Проте, в своєму класичному стані наука, на наш погляд, знаходить: *по-перше*, себе як духовну діяльність (немає сумніву, що без «втрати» людини, уподібнення її усім іншим матеріальним тілам у Всесвіті, наука не знайшла б себе в якості науки); *по-друге*, своє застосування, стає виключно практичною, корисною, одним із сутнісних чинників суспільного прогресу в цілому.

Разом з тим, наука стає абсолютно «некерованою», не підлягають осмисленню її соціальні наслідки, відтак, вона страшить пересічну людину. Наука ніколи не викликала поваги у звичайного людського «Я», а сьогодні стала не просто чужою, а ворожою людині. Складається враження, що людина вже давно знищила б науку, спалила б усі наукові книги, якби не одне АЛЕ. Це «але» пов'язане з тим, що наука поступово стає *безпосередньою продуктивною силою* суспільства. Разом з тим людина, як основний елемент продуктивних сил суспільства, є споживачем наукових досягнень. Однак не тільки зазначене змушує науку знайти місце людині у власному «тілі». Зрештою сам об'єкт наукового пізнання: природа, космос, навколишній світ, спонукає до зовсім іншого розуміння взаємозв'язку людини і світу.

Однією із смислотворчих проблем людського буття, як відомо, є проблема **кінцевості і нескінченності**. Людина не бажає бути кінцевою, адже тоді майже повністю втрачається сенс її існування. Вона прагне причетності до нескінченності, вічності. Отже, наукові (*епістемні*) та філософські (*софійні*) міркування необхідно зустрічаються з проблемою **простору і часу**.

Як же вирішує цю проблему наука? Простір в науці характеризується протяжністю, тримірністю, зворотністю, співіснуванням різноякісних станів матерії. Час – тривалістю, одномірністю, незворотністю, зміною різноякісних станів матерії. Загальними для простору і часу характеристиками є: а) єдність неперервності і перервності, абсолютності і відносності; б) кількісна і якісна невичерпність; в) нескінченність.

Простір і час в заданому класичною наукою розумінні добре співвідносяться з природними явищами, а не з тим, що пов'язано з людиною та

суспільством. Лінійне протікання часових процесів легко сприймається і відтворюється лише «фізичною реальністю». Суспільно-культурні зміни актуалізують різні види перетворень у специфічному часі. Прикладами специфічних систем відліку часових актів можуть слугувати давньоруська культура, в якій минуле оголошувалось «переднім часом» і розміщувався час не егоцентрично, а в єдиному, кожного разу у своєму ряді – від початку подій до теперішнього, «останнього» часу.

Для аграрних цивілізацій сивої давнини (Стародавній Єгипет тощо) було властивим предметне розкриття *циклічного часу*, прообразом якого стають річне коло землеробства, періодика пір року, цикли сонячного і місячного календаря, ритми зоряного неба. Проте круговорот набував значення загального круговороту сушого, що включав душі людей і ритми зіркових сфер.

У пізньоєліністичний період, з формуванням християнства і його культурних традицій, актуалізується інший часовий масштаб – есхатон (від грец. останній, крайній), коли час вкладався в інтервали між початком і кінцем світу.

Інакше кажучи, в процесі функціонування безлічі культурних просторів, що характеризують увесь масив світової культурної традиції, можливі різноманітні композиції різних типів, масштабів, систем виміру і перетворення часу як «поліфонія» різних ліній специфічного культурного часового процесу [4, с.241-244].

Першим, хто нетрадиційно підійшов до проблеми простору і часу в науці, був, як відомо, А.Ейнштейн. Що стосується сучасної науки, то з точки зору здорового глузду вона швидше є свідченням «ненауковості» науки і навіть її шкідливості, ніж визнанням вирішального значення в людській екзистенції. Зокрема, принципово новим баченням світу і розумінням процесів його розвитку є синергетика. Вона досліджує механізм самоорганізації або довільного виникнення, відносно стійкого існування (самодобудовування, самовідтворювання) і саморуйнування макроскопічних упорядкованих структур.

Самоорганізація має місце у відкритих (наявність джерел і стоків енергії), нелінійних (поліваріантних, альтернативних) системах. Це стосується:

- природних (живих і неживих);
- людських (духовних і поведінкових в суспільстві);
- суспільних процесів, що можуть зводитися до єдиного «малюнку подій» і навіть описуватися засобами математики.

Основними засадами синергетики є ідеї системності, цілісності самоорганізуючого світу, спільність закономірностей розвитку об'єктів усіх рівнів матеріально чи духовно організованих, глибинного взаємозв'язку хаосу і порядку, нелінійності в широкому її розумінні (кінцева множина варіантів, необоротність і т. ін.)

Синергетика повертає Універсуму *простір і час* (історію), до певної міри «втрачені» класичною наукою. Вона реалізує *гуманістичний контекст*, дозволяючи знаходити оптимальні для людини «сценарії», сприятливі шляхи розгортання подій як на рівні окремих культурних, економічних та політичних середовищ, так і на рівні глобальних світових змін.

Отже, стає реальною можливість існування людини у світі загрожуючи її життю катастроф: екологічної, біологічної, ядерної тощо.

Класична концепція «вічності», стабільності «грішила» тим, що в ній, як зазначає І.Пригожин, не лишилося місця для унікальних подій, нестабільності, випадковості. Нове світобачення виходить із принципу «порядок через флуктуації» (випадковості), звертаючись до конструктивності хаосу, який організовує структуру, позбавляючи її усього зайвого в структурній організації (дисипація). Дисипативні процеси не є втіленням зла або руйнівним чинником, лише вони здатні приводити відповідні системи в «атрактор», тобто у стійкий стан, однак завжди спрямований до чергової точки біфуркації (вибір).

«Синергетична» система, наближаючись до точки біфуркації, завжди здійснює власний «вибір» між можливими напрямками розвитку, відтак, поблизу точок біфуркації особливого значення набувають флуктуації. Скажімо, стосовно суспільства значно зростає **діяльницька роль і відповідальність особистостей** на усіх рівнях управління соціальної структури: державних службовців і інституцій, політичних партій, їх лідерів, певних соціальних груп (в тому числі й інтелігенції) як випадковостей (флуктуацій). Справа в тому, що «управлінська» дія з боку флуктуацій на розвиток нелінійних систем, повсякчасно, а в точках біфуркації особливо, буває ефективною виключно за наявності погодженості з внутрішніми властивостями системи (культурні традиції, економічні, політичні, ментальні та інші особливості). Тобто лише **резонансна** дія випадковостей спричиняє *ефективний* вихід системи на атрактор – власну лінію розвитку. В цьому відношенні найбільшим злом «флуктуацій» є з одного боку, пасивність, нездатність до резонансних дій і програм, з іншого – прагнення до «перевиховування» системи, невміння використати наявні ментальні та культурні традиції суспільної цілісності.

Таким чином, синергетика підтверджує те, що давно мав на увазі Г.Гегель. По-перше, соціальні процеси і тенденції набувають значущості лише тоді, коли вони не нав'язуються волюнтариськи зверху, а складаються спонтанно чи організовано згори, на рівні окремих особистостей. По-друге, обов'язковим для розвитку соціальної системи є свобода людини, що забезпечує різноманітність, розмаїття інтересів, потреб, вольових прагнень і дій як окремих особистостей, так і соціальних груп.

Синергетика не є єдиним радикально новим способом бачення світу. Співзвучною їй, але докорінно іншою можна вважати термодинаміку ре-

альних процесів А.Й.Вейніка [2]. Вслід за американцем Л.Онсагером, що запропонував термодинаміку необоротних процесів (це і є реальні процеси в природі і суспільстві), він також повертається до простору і часу, втрачених класичною термодинамікою. Але на відміну від Онсагера, білоруський вчений відмовляється від послуг ентропії (поняття фізики, що характеризує ступінь стабільності системи). Отже, він відмовляється і від другого закону термодинаміки Р.Клаузіуса, наполягаючи на тому, що цього закону «природа не знає».¹

Грунтуючись на загальноновизнаних фізичних началах (збереження енергії, переносу, захвату), а також пропонуючи нові (збереження кількості речовини, стану, взаємності і «дисипації»), Вейнік вводить поняття *хронального* та *метричного* явищ, що в певному сенсі заміщають поняття простору і часу. Видимий світ зазнає «небачених змін» в межах запропонованої «загальної термодинамічної теорії природи», набуває змісту **багатомірного**, з поверхнями «різної тонкості», здатними до взаємопроникнення і взаємодії за певних процедур, серед яких вирішальну роль відіграють уже не фізичні закони, а духовні, моральні установки.

Нова теорія, як переконливо показує Вейнік, відповідає критеріям *коректності*, тобто позбавлена внутрішніх суперечностей, *адекватності* – пояснює усі відомі дослідні факти, включаючи і ті, які не підлягають поясненню традиційними методами (випадкові, так звані аномальні явища: парapsихологія, НЛО та ін.), а також *перспективності* – завбачає існування множини невідомих раніше явищ природи, що є можливим для дослідної перевірки, в тому числі і такі, які не знаходять пояснення і навіть суперечать загальноприйнятим теоріям. Наявність тонких і надтонких світів, конкуренція між ними, як показує Вейнік, взаємодія між ними і людиною змушують докорінно змінити уявлення про **людськість** людини, її місце і роль у світі, а також про своєрідну і багату її духовність.

Отже, світ і людина у світі, як свідчить наука, упорядковані зовсім не так, як прийнято вважати. «Картина світу» виявляється органічно пов'язаною і повністю обумовленою природою самої людини, її призначенням у світі.

Грунтуючись на дисиметричності, необоротності, несхожості і неповторності усього живого, до абсолютно несподіваного висновку прийшов В.І.Вернадський, до тлумачення *простору-часу* у зв'язку з «вічністю життя». На питання: «Як з'явилося життя на Землі?» – Вернадський відповідає абсолютно невлад з точкою зору тогочасної «офіційної науки». Грунтуючись на наукових ідеях геохімії, біогеохімії, він стверджує, що життя було завжди, воно не має початку.

¹ Слід зазначити, що «безентропійну» (якісну) термодинаміку розробляє і відомий західний спеціаліст Б.Гал-Ор (1970 р.)

Отже, стає можливим для теоретичного осмислення інший порядок, інший рівень буття: життя без часу і простору – *духовне життя*, та розум поза простором і часом – *ноосфера*. Світ духовного або духу, ідей, інформації як сфера діяння людського «Я» отримує власне самостійне буття, пов'язане з певними часоподібними властивостями. В такій якості розум називається Вернадським «космічною силою», адже він отримує космічний природний сенс.

Окремий живий організм (індивід) має бути автономним «природним тілом», що виявляє себе в біосфері власним особливим світом. Він наділений, як вважає Вернадський, здатністю відстоювати свою відособленість від решти природи (мова йде про активну діяльнсну сутність індивіду), хоч його існування є можливим лише завдяки безперервному стійкому синтезуванню себе із енергії і речовини навколишнього середовища. Саме **активною** і **творчою** діяльністю індивід вносить в середовище необхідний порядок. Поза своєю власною волею він проєціює в кругообіг середовища особливості власного обміну речовиною. За *бездіяльного* індивіда ні порядок, ні система природи були б неможливими, адже він своєю активністю змушує систему підтримувати стійкість, динамічну рівновагу в безперервній біогенній «течії атомів».

Таким чином, **свобода** в активності і творчості є субстанційною особливістю діяльнсною індивідуальності, яка здійснюючи біологічний обмін речовиною, здійснює і особливий тип взаємодії, названий Вернадським біосферою.

Щодо людства в цілому, то воно може сприйматися, на думку Вернадського, як певна авономізуюча цілісність у біосфері. Людство, як і життя, є планетарним явищем, тобто єдність історії і еволюції є необхідною. Подібно до того, як жива речовина, взаємодіючи з неживою, створює біосферу, так і людство, взаємодіючи з біосферою, творить ноосферу, спричиняє до виникнення нової інформації.

Не менш цікаві думки навіває так званий **антропний космологічний принцип**, що викликав справжній «антропний бум» в сучасній західній науковій літературі. Антропний принцип ґрунтується на погодженості усіх світових фундаментальних констант з «життям людини». Мова йде про те, що усе живе у специфічній взаємодії з неживим створює своє власне середовище – біосферу, тобто космізується. Де є гарантія того, що воно не «творить» і усі фізичні константи цього середовища, отже, і Всесвіт взагалі?

Антропний космологічний принцип, що виник в контексті полемічних міркувань видатного фізика сучасності Р.Дікке з приводу гіпотези П.Дірака про зміну деяких фізичних констант з віком Всесвіту, сформулював інший фізик – Б.Картер. Не будемо детально аналізувати цей принцип, він досить широко висвітлюється в літературі [3].

Які ж висновки напрошуються із усього того, про що йшлося?

По-перше, розвиток сучасної науки можливий виключно в межах діалогу людини зі світом.

По-друге, зовсім іншого змісту набуває предмет філософії. Натурфілософія втрачає сенс у царині людини і людського.

По-третє, з одного боку, в наявності ніби й позитивне явище, наука повертає до себе людину, набуває гуманістичного характеру, з іншого – вона акумулює в собі усі людські проблеми, робить спробу мислити посправжньому (згадаймо М.Хайдеггера). Разом з цим, унеможливується розвиток наук такої, якою вона є сьогодні. Отже, є можливою нова якість науки, науки з людиною.

Нове наукове розуміння людини і світу потребує іншого, критичного мислення людського «Я». Це мислення не може ґрунтуватись лише на виявленні вад і негараздів суспільного розвитку. Більше того, воно не може бути «епістемним» осмисленням людського буття, тобто єдиноистинним уявленням екзистенції «Я». Критичне мислення передбачає, перш за все, пошуки можливих варіантів як ефективного задоволення потреб і інтересів кожної людини, так і прогресивного розвитку суспільного цілого. Воно є можливим лише як «софійний» підхід до осмислення людської дійсності, потребує розвинутої філософської культури людської особистості. Філософська культура, що не повинна виходити, як зазначав Гегель, за межі свого часу, тобто усвідомлювати теперішнє [1, с.382] – стає не привілеєм обраних, а нагальною потребою окремого «Я», способом його життєдіяльності в цивілізованому світі.

В дійсному бутті відносини людей уподібнюються «строкатому килиму, на якому перехрещуються і борються між собою численні інтереси і цілі». Філософська культура утримується від втручання в цю боротьбу, її предметом є «гул цієї боротьби, повернутий до думки» [1, с.382].

Філософська культура особистості, як критичне мислення, може плідно розвиватись лише в раціонально-понятійній формі, адже лише в понятті, вважає Гегель, істина володіє стихією свого існування. Він спростовує поширений забобон про те, що кожна людина безпосередньо вміє філософствувати, тому що володіє для цього міркою у вигляді свого природного розуму. Люди є більш поміркованими, зазначає талановитий мислитель, наводячи приклад чоботарної майстерності. Ніхто не претендує без навчання бути чоботарем, хоч і має «мірку для чобота у вигляді ноги».

Філософській культурі можна і треба вчитися і час для цього настав, адже світ дійшов того стану, коли вільна філософська культура співпадає з прогресивним цивілізованим розвитком світу [1, с.384]. «Хто не мислить себе, той не є вільним – хто не вільний, той не мислить себе», – пише Гегель [1, с.387]. Відтак, осмислення світу, людського буття стає необхідною передумовою людської свободи.

Список літератури:

1. Гегель Г.В.Ф. Философия права. М., 1990.
2. Вейник А.И. Термодинамика реальных процессов. Минск, 1991.
3. Картер Б. Совпадение больших чисел и антропологический принцип в космологии // Космология: теории и наблюдения. М., 1978.
4. Крымский С.Б. Формы функционирования категории абсолютного в системе культуры // Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. К., 1981.

Надійшла до редколегії 18.07.99

М.В. Шаповаленко, канд. політ. наук

ДЕМОКРАТИЧНИЙ ТРАНЗИТ ПОСТКОМУНІСТИЧНОГО ТИПУ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ДИЛЕМИ

Завданням статті є аналіз головних проблем розвитку демократичного транзиту у точці переходу від демократичних урядів до демократичних режимів (або точці виникнення консолідованої демократії). З одного боку, це обумовлено наявністю стратегічної непередбаченості щодо подальшого розвитку країни. З другого – деякими формальними політичними передумовами, що за класичними моделями ефективності демократизації свідчать про подальше просування до демократії: політичні вибори законодавчої та виконавчої влад, які відбулися декілька разів, політичний плюралізм та багатопартійність. Але в межах даної статті мета автора проаналізувати не окремо кожен з вище вказаних формальних ознак демократії, а вплив їх на подолання стратегічної невизначеності політичного розвитку країни, інститутів демократії в цілому для демократичних транзитів посткомуністичного типу.

На думку автора, слід виявити головні тенденції даної фази розвитку та перспективи отримання певних конфігурацій демократичного режиму. Для цього треба звернутися до деяких транзитологічних концепцій та підходів, що були результатом аналізу аналогічних процесів в країнах Європи, Азії, Африки та Латинської Америки.

З точки зору транзитологічних концепцій, демократичний транзит є процес переходу від одного (авторитарного) стану суспільства до іншого (неавторитарного) стану без певної гарантії успішного імплантування демократичного режиму. Йому притаманне зростання впливу наступних універсальних чинників: нормативного ставлення до демократії, масового сприйняття демократичних ідеалів; економічної неефективності й делегітимації авторитаризму, практичного експериментування з демократичними інститутами та процедурами, сприятливого міжнародного середовища та глобалізації вище вказаних чинників.

Але світова практика транзитів демонструє велику розбіжність втілення вище вказаних чинників. Досвід демократизації у деяких країнах Ла-